

Prof. mr. A.M. Donner

De ideeën der Franse Revolutie

De ideeën der Franse Revolutie worden wel gebruikt als een soort doekje-voor-het-bloeden; kritiek op het gebeurde en zijn effecten wordt dan opzij geschoven met de opmerking dat de ideeën toch goed waren, zelfs voorbeeldig en richtingwijzend. Uit Frankrijk zelf stamt de verdediging: *La révolution est un bloc*, met andere woorden, ga niet onderscheiden en nuanceren, doch neem het een met het ander en zeg daarop dan ja of nee. Dat klinkt vrij realistisch: wat gebeurd is, is helaas gebeurd, maar ze bedoelden het goed en daar gaat het maar om. Is dat zo?

Kunnen we zo met de geschiedenis omgaan? De historici zelf, die ons de geschiedenis wel eens als maatstaf en levenswet voorhielden, zijn intussen verdeeld geraakt door de vraag wat de kern, het wezen, van de geschiedenis wel is. Naast en soms tegenover de geschiedenis als een stroom van gebeuren waarin we mee-geleurd worden, is de geschiedenis van de mentaliteit (dat wil zeggen van het in de verschillende perioden overheersende bewustzijn), de tijdgeest, of de geschiedenis van de ideologieën (wel te onderscheiden van de geschiedenis als ideologie), of de geschiedenis van de ideeën, die het mensdom hebben geïnspireerd en beheerst, als even wezenlijk en belangrijk voorgedragen. De geschiedenis richt zich, zoals dat tegenwoordig heet, op *la*

longue durée en verwaarloost de mensen, als enkeling en als groepen, die zich in de 'structuren' overeind hebben moeten houden en getracht hebben zichzelf te vinden. Dan valt eerder de nadruk op de economie en de instellingen dan op degenen over wie dit alles is heengegaan en die het toch (soms huns ondanks) hebben beïnvloed, dikwijls tegen anderen in, tegen de overheersende richting of consensus in. Welke 'rol' spelen de mens en de mensen in de geschiedenis en in de geschiedbeschouwing (marxistische of niet-marxistische) en waar komt 'een rol spelen' op neer?

Zulk 'Opgepast!' en 'Uitkijken!' past zeker nu 'toonaangevenden' en wie zich daarvoor aanbieden, oproepen om het tweede eeuwfeest van de Franse Revolutie luisterrijk te vieren en daarvan een volksfeest willen maken, te Parijs en te Moskou. Bij die feesten en – natuurlijk! – congressen zullen de mensenrechten in het middelpunt staan. Immers bij de 'ideeën' hebben we allereerst te denken aan 'vrijheid, gelijkheid en broederschap' – als U daar de voorkeur aan geeft solidariteit –; ideeën die *universeel* zijn.

De hele wereld wordt dan ook op het feest genodigd en wie niet komt, veroordeelt zichzelf. Het gaat om 'zedelijke waarden' die als men het goed bekijkt altijd al op de een of andere wijze hebben gegol-

den, aanvankelijk nog verhuld en langs allerlei sluiptwegen, maar die na de revolutie hun volle ontplooiing hebben gekregen onder de namen democratie en emancipatie. Bij die *Kampf ums Recht* – om de uitdrukking te bezigen van iemand (Von Jhering) die wist waarover hij sprak, toen hij opmerkte dat het allemaal niet vanzelf en langs lijnen van geleidelijkheid zou komen – is er heel wat gevochten en vervolgd (maar namen noemen we niet). De ideeën mogen dan zindelijk geweest zijn en het nog wezen, het gebeuren was het niet, want er moest veel worden omgewenteld en gerevolutioneerd om de oude levenswijzen en 'structuren' door andere, betere, te vervangen.

Om de ideeën van de Revolutie is heel wat gevochten en vervolgd.

Waren die ideeën wel zo zindelijk en waren de 'waarden' al dit leed en verlies wel waard? Het zegt veel, dat er bijna twee eeuwen zijn voorbij gegaan voordat die vraag serieus genomen is; bijvoorbeeld bij de geschiedbeoefening en -beschouwing, die naar eerlijke afweging streeft, en dan niet veel verder komt dan tot innerlijke tegenstrijdigheden en evidente mislukkingen (de revolutie verblindt haar eigen kinderen), en aarzelend besluit dat, zoals in de hele geschiedenis, de uitkomst de verwachtingen niet heeft bevestigd. De katterige stemming, die lang als een 'rechts' complex werd beschouwd, maakte zich van links en rechts samen meester:

schuldgevoelens en kwaad geweten werden algemeen. De stelling dat 'de ideeën' toch lichtend waren en heil hebben gebracht wordt daardoor wel erg gerelativeerd. Maar het zou onwillevend zijn om dat te onderstrepen en zo andermans feest te bederven.

Het is dan ook niet om het wapen in de wond om te draaien (maar ter vermijding van misverstand) dat de ideeën nader moeten worden gezien. De 'grondrechten' zijn wel het voornaamste wat ervan overgebleven is, want de andere ideeën (het nationalisme, de nationale soevereiniteit en de omwentelingsgedachte zelf) worden al lang niet meer of op véél gedempter toon gevierd. En die rechten dateren niet van de *Déclaration des droits de l'homme et du citoyen*, de Verklaring van de Rechten van de Mens en van de Burger. Het verband tussen de Franse Revolutie en de eerdere Amerikaanse opstand tegen het Engelse moederland werd al lang verhuld, ten dele bewust, maar vooral omdat Fransen zich nu eenmaal alleen interesseren voor wat in eigen omgeving geschiedt en gedaan wordt en dit parochiaal perspectief met succes aan anderen hebben aangeproat of opgedrongen. (Pas wat in Parijs gebeurt en wordt gezegd, betreft de hele wereld.) De prioriteit van de Amerikaanse verklaringen van burgerrechten en die van de nog oudere *Bill of Rights* der *Glorious Revolution* van 1688-1689 worden aan deze zijde van de oceaan niet veel belicht.

Het heet dan dat de zaken niet goed te vergelijken zijn: de oudere verklaringen gingen immers over de traditionele rechten van de *true-born Englishman* terwijl men zich in 1789 op de universele rechten van de mens richtte. In die, met de geest der verlichting samenhangende, pretentie van universaliteit of algemeen geldigheid zit dan juist het verschil: de revoluties in Engeland (1688) en Noord Amerika waren in wezen opstanden van vrijheidslievende burgers en gezeten boeren tegen

een overmoedig centraal gezag, waarbij de bezitlozen en de slaven makkelijk over het hoofd werden gezien. Zeer concreet kwam men op voor de eigen positie en rechten en zo er al gesproken werd van *every man*, dan dacht men in de eerste plaats aan z'n kornuiten en z'n buurlieden (als ze tenminste geen royalist, loyalist of papist waren). Pas de verlichte en abstract denkende geesten te Parijs trokken de zaken recht en namen de 'natuurlijke' gelijkheid ernstig. Hoe dat klopte met de nationale soevereiniteit, daar kwam men toen niet uit en, zo lijkt het, nog altijd niet. De moeilijkheid is immers dat zodra men de rechten van ieder individueel tegen de anderen wil waarborgen, de vraag rijst hoe het dan met de rechten en aanspraken van die anderen (de samenleving) gaat. Vandaar dat de grens van de mensenrechten werd gezocht in *la loi*, de wet, een term die in de *Déclaration* geregeld terugkeert.

Nationaliteitswetten, regelingen wie Fransman of Nederlander – en dus burger in volle rechten mag heten – zijn dan ook pas in het na-revolutionaire, Napoleontische tijdvak, ingevoerd. Zulke wetten zijn in zichzelf tegenstrijdig en nemen als het ware terug wat er beloofd was: zij maken onderscheid tussen burger en niet-burger en verlenen privileges (vaak het kiesrecht, maar nog vaker de dienstplicht). Wat universeel, algemeen geldig heette wordt stuksgewijs verleend en uitgedeeld via loketten en doorlaatposten. Wij merken tegenwoordig wel dat het 'asielrecht' en het asiel-zoeken haaks staan op het schone wereldbeeld. De praktijk stelt haar eisen en bij de harmonisatie van 1992 zal de spanning tussen eenheid en verscheidenheid zich nog wel vaak openbaren.

Die spanning tussen eenheid en verscheidenheid is trouwens niet nieuw. Weliswaar hebben velen, toen de Fransen ons in 1795 kwamen bevrijden, wel gemopperd dat de vermeende nieuwe rechten en vrijheden, welke men ons bracht, in de republiek reeds lang inheems waren en

door onze traditionele, beweerdelijk verouderde instellingen nog altijd goed werden beschermd, maar dat gold slechts als men burger was en burgerrechten bezat. Katholieken en joden bijvoorbeeld waren altijd achteruitgezet en over het hoofd gezien en zij hebben de Franse komst dan ook anders gewaardeerd dan protestantse Noorderlingen. Ook al waren de Nederlanders met elkaar vertrouwd geraakt en al hadden ze de verschillen niet meer op de spits gedreven, toch zagen en beleefden zij de dingen niet gelijk. Het axioma dat de mensen en hun rechten overal dezelfde zijn, kan men wel afwijzen, maar het universalisme heeft ons ook iets te zeggen en in menig opzicht moet en mag het als een uitdaging worden beschouwd. Het is geen oplossing maar het stelt vragen aan de orde die te lang onderdrukt bleven.

Universalisme is geen oplossing.

Neem het onderwijs; in CDA-gezelschap toch niet zo'n willekeurige buitenplaats. Het heeft de generatie van Groen van Prinsterer en zijn medestanders heel wat moeite en strijd gekost om zich te verzoenen met de gedachte dat de school toegankelijk (en dus geschikt) moet zijn voor alle gezindten en groepen. Zijn oplossing was de algemene en openbare gezindtenschool, die zou opvoeden tot christelijke en maatschappelijke deugden met inachtneming van de plaatselijke

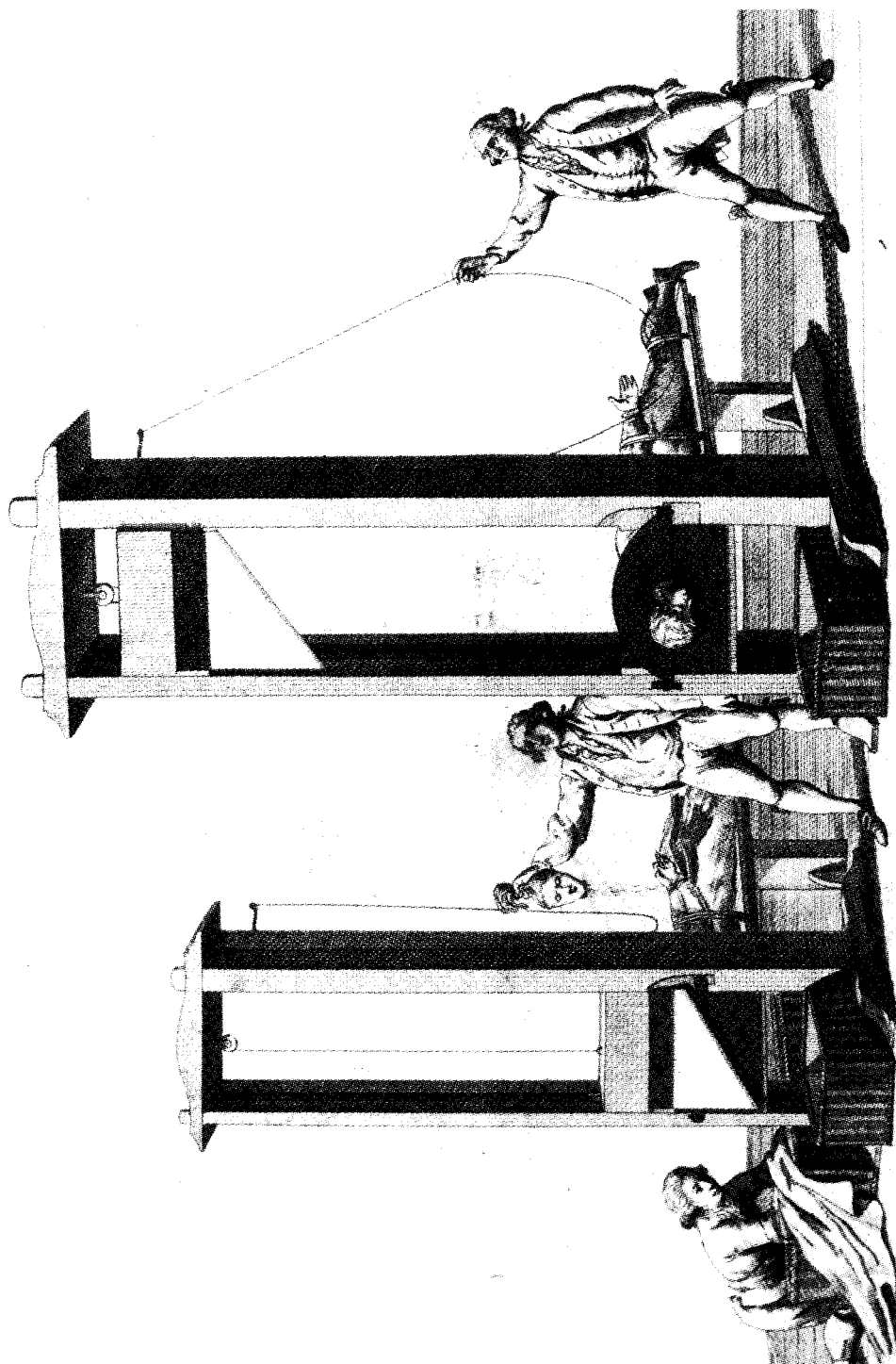
nuances en voorkeuren. Het was een compromis tussen de eisen van het nationale en die van het bijzondere en eigenaardige, dat, zoals ieder compromis, vol reserves en concessies zat. Hij heeft het verloren tegen de combinatie, die de toekomst had, die aan de ene zijde de openbare school volstrekt algemeen maakte, maar aan de andere zijde vrije (onbekostigde) bijzondere scholen toeliet. Hoe dat uitliep op de pacificatie, waarbij de openbare school praktisch aan de (verlichte) vrijzinnigheid werd overgelaten onder voorwaarde van de financiële en ook kwalitatieve gelijkstelling van de bijzondere met de openbare school, is bekend. Praktisch werd de vrijheid van onderwijs in gedempt-universalistische zin aanvaard: voor de één een overwinning van de vrije school, voor anderen het opgeven van de eis van nationaal onderwijs. Over de uitvoering kibbelen we opnieuw sinds voordien onbekende ethische groepen zich hebben aangemeld. De steeds federalistische gedachten van Groen zijn pluralistische geworden: wie maar voldoende van het eigen gelijk overtuigd is om zich daarvoor in te spannen, krijgt binnen de bestaande 'referentiekaders' gelijk. De waarheidsvraag lijkt te slapen gelegd; of dat nu emancipatoir en bevrijdend is, is een andere kwestie (die niet in één zin te beantwoorden valt).

De ideeën der Franse Revolutie lijken, als ze worden uitgesproken, wel een openbaring en schijnen een vanzelfsprekendheid (evidentie) te bezitten, die makkelijk tot de slotsom leidt dat wat als rechten van Engelsen, van Fransen of van Nederlanders werd gevorderd, goed beschouwd rechten van ieder mens zijn en dan ook ieder gelijkelijk behoren toe te komen. Maar bij de uitwerking en verwezenlijking van zulke evidenties treden complicaties op en ontstaat veel misverstand. De ontdekkingsvinding dat het opkomen door het Westen en het Noorden voor de erkenning van de 'mensenrechten', in het Oosten en Zuiden

wordt ondervonden als neo-koloniale politiek ter verdediging en afdwinging van de eigen maatstaven, heeft ons iets te zeggen en moet bescheiden maken. De uitspraak dat mijn rechten mij pas waardevol lijken indien ze ook mijn naaste toekomen en steunen, doet bij het eerste horen wel zeer altruïstisch en opofferend aan. Maar wij dienen op te passen dat zulke indrukwekkende ontferming over andermans ellende en gebrek niet uitloopt op een zich over de hele wereld 'ontfermen' in die zin dat wij kiezen hoe zij zich moet ontplooiën en vrij behoort te zijn. Men behoeft de eigen nationale emancipatieraad maar te beluisteren om te horen hoe makkelijk we aannemen dat de ander vanzelfsprekend in wezen net zo is als wijzelf en dan onze eigen verlangens en doelstellingen aan elkaar toedenken en toedichten. Egoïsme (egocentrisme) en altruïsme zijn in abstracto wel aan elkaar tegengesteld, maar in de praktijk lopen ze vaak door elkaar heen, zodat het recht om te leven tot een plicht wordt om zo te leven als de spreker het verlangt (of zoals het hem het beste uitkomt: *be reasonable, do it my way*).

Het gelijkheidsadagium (ieder wordt in gelijke gevallen gelijk behandeld) wordt pas een gelijkheidsprincipe als ervan wordt uitgegaan níet dat het mensdom gelijk is, maar, in tegendeel, dat het eendeloos verscheiden is, zodat 'gelijke gevallen' eerder een uitzondering dan de regel vormen.

Daarom is vereenvoudiging (simplificatie, uniformering) zo verleidelijk én zo gevaarlijk. Niet de minste vrucht van de Franse Revolutie (beter: van de revolutioinaire, onder andere militaire krachtsinspanning) is de bureaucratie; de kerken zeggen bij voorkeur 'technocratie' als om te verzwijgen dat het andere, de bureaucratie, in verleden en heden bij Rome en Genève begint. De gelijkheid is niet een (biologische) levenswet, maar een (zedelijke) leefregel; geleerd gezegd: het is een dialectische, dat wil zeggen in zichzelf te-

De Terreur, uitvloeijsel van de geest van de Franse Revolutie. (foto Museum Mr. Simon van Gijn)

genstrijdige norm, die niet is, maar die geldt. Ieder behoórt in gelijke gevallen gelijk te worden behandeld; weliswaar zijn we niet gelijk, maar toch allen Gods kinderen, Zijn schepselen, en als zodanig behoren wij als broeders (en zusters) met elkaar om te gaan en te leven. Er bestaat een spanning tussen de verscheidenheid en verschillen die ons keer op keer voor ogen komen, opvallen en hinderen, en de gelijkheid die wij – ik weet geen beter woord – belijden en proberen te betrachten. Met woorden als ‘belijden’ en ‘behoren’ is aangegeven dat hier niet de eigen wil of waarneming heerst, maar dat wij eens anders wil of wet aanvaarden en ons daarnaar richten. Het zo stellende kom ik heel dicht bij een zaak die de gedachten al eeuwen lang heeft bezig gehouden en verward, namelijk het punt van de vrije wil: is het menselijk oordeel vrij, willekeurig en onbestemd of is het onvrij, gebonden en onderworpen? Dat zijn vóór, tijdens en ná de Reformatie geloofsvragen geweest. Wie beslist? Wat is het wezen van mensen, dingen en gebeurtenissen? Het kruis (deftiger: de *crux*) van zulke vragen is dat het antwoord al met de vraag gegeven is: is het antwoord op dat ‘vrij?’ of ‘onvrij?’ zelf nu in vrijheid of onvrijheid gegeven of te geven? Onder dat dilemma komen we niet uit door over het psychische te beginnen en elkaar voor te houden dat psychologie (zielkunde?) en psychiatrie leren dat niemand zonder (aangeboren of verkregen) dwangvoorstellingen of eigenschappen bestaat. Dan raken we in onze woorden en begrippen verstrikt, draaien tot dol worden rond; maar de zaak ligt nog dieper, is nog minder te grijpen of in te vullen, wordt on-begrijpelijk.

Maar toch . . . we willen het weten (iemand zal opmerken dat de zwaarigheid reeds met die twee werkwoorden is gegeven: gaat het weten op het willen terug of, omgekeerd, het willen op het weten?). Het besef, de indruk, de ervaring, dat wij ons lot en leven niet in eigen hand hebben,

wisselt voortdurend (van ogenblik tot ogenblik), met het besef dat wij er toch iets mee doen, dat wij moeten kiezen. Om het in termen van de reformatoren te zeggen, de afwijzing van het *liberum arbitrium* (de vrije wil) brengt Luther tot de belijdenis van *die Freiheit eines Christenmenschen* en de nadruk op onze verantwoordelijkheid is voor Calvijn niet in strijd met de voorbeschikking. Of om het met latere en eerdere denkers te zeggen: determinisme en indeterminisme sluiten elkaar niet uit, het zijn momenten van ons denken, beter van het leven en van de werkelijkheid, die wij niet kunnen verenigen, niet met elkaar kunnen verzoenen, maar waarvan wij het bestaan, de kracht, wel beleven. Dat kán ondragelijk zijn en er zijn mensen die er gek van zijn geworden en tot wartaal gebracht. Want het is erg moeilijk er zich bij neer te leggen, het (nederig) te aanvaarden en er zelfs vreugde aan te beleven.

En dan de vrijheid; de idee van de vrijheid. Zijn wij vrij of zijn wij het niet? Behoren wij vrij te zijn of behoren wij althans (tenminste!) met elkaar om te gaan als vrijen? Het is goed te begrijpen dat velen (duizenden, miljoenen?) de boodschap ‘maar we zijn toch vrij, we zijn toch eigen baas? als enkeling en gezamenlijk’ als een openbaring en bevrijding hebben ondervonden en de verhoudingen anders zijn gaan zien en gaan inrichten. Ik ben geen medicus of natuurkundige en de problematiek van gedwongen opname en behandeling probeer ik dus te laten rusten. Ik ben wel jurist en zit dan met de vraag: wat is recht? In hoeverre zijn er vrijheidsrechten en wat is hier de grens, is er wel een grens? Zoals gezegd heeft de reeds genoemde *Déclaration* die grens gezocht in de wet; de *Bills of Rights* waren anders gegroeid en noemden de *law*; sindsdien is het de vraag die door (internationale) rechtspraak pleegt te worden beslist, of en in hoeverre beide begrippen elkaar dekken. Het grondprobleem voor juristen steekt op de verhouding van de vrijheden of rech-

ten die verzekerd en gewaarborgd worden tot de eisen van een samenleving (als regel een staat) die door wet (regeling) en rechtspraak worden gesteld en gehandhaafd – niet eens en voor goed, maar in een voortdurende ontwikkeling, in 'rechtsvinding' en 'rechtsvorming'. Hoe groot de spanning tussen het een en het ander kan zijn, ondervinden we dagelijks en anders houden de media ons wel op de hoogte. Het resultaat is vaak verwarrend en grillig, hoewel ieder zegt naar overzichtelijkheid en doorzichtigheid te streven. De bureaucratie groeit erdoor in tal en last, en velen vinden daarin of daarbij hun bestaan: standen en kasten kan men wel afschaffen, maar ze lijken soms onuitroeibaar.

Wat overblijft van de revolutionaire kreet is de 'broederschap'. Niet dat zij duidelijker en minder omstreden zou wezen dan de vrijheid of gelijkheid (zie boven), doch zij lijkt nodiger naarmate wij ons aftobben om het eens te worden over de inhoud (en consequenties) van vrijheid en gelijkheid. Men behoeft het begrip niet te vertalen om te beseffen dat het over een zaak gaat van andere aard dan de twee voorgaande begrippen. Er is in de drieslag iets van een opklimmende reeks: de vrijheid lijkt ons zelf (mijzelf) toe te komen; de gelijkheid duidt aan dat wij (ik) niet alleen zijn maar op anderen en andermans rechten moeten verdacht blijven; de broederschap zegt iets of zelfs veel over de wijze waarop we met elkaar moeten omgaan. Aan zulke ideeën als vrijheid en gelijkheid zijn regels te ontlenuen, die zich tot ieder, ongeacht zijn gezindheid en geestesinstelling, richten en van hem of haar een naleving verwachten welke te controleren en (tot op zekere hoogte) te verzekeren is, desnoods met de sterke arm of met financiële voor- en nadelen. (Maar wie controleert en verzekert?) Met de broederschap is dat al anders. De genoemde 'plichten' betamen alle drie; zij bevatten alle drie een appèl, een opdracht en een opgave. Maar in het laatste geval is dat betamen niet meer iets

waarover we door anderen maar ter verantwoording kunnen worden geroepen. De verantwoording geschiedt ergens anders: in geweten of in de binnenkamer. Is het niet zo dat die broederschap nodiger is naarmate er wordt geworsteld, geredekaveld en geheerst over de juiste strekking en omvang van vrijheid en gelijkheid? Het besef elkaars broeders (en zusters) te zijn, tot één familie, zo niet één gezin te behoren, ontwikkelt zich slecht in tijden en streken van welvaart en ongedwongen groei. Pas onder de druk beseffen we elkaar nodig te hebben om te leven, overeind te kunnen blijven en een plaats te kunnen vinden.

De drieslag vormt inderdaad een reeks, ook in die zin dat het volgende telkens een verdieping is van het voorgaande. De broederschap stelt de gelijkheid in een bepaald licht dat verduidelijkt waarom het gaat en waarop het aan komt. Zo zegt ook de gelijkheid iets (niet alles) van de vrijheid.

Broederschap ontwikkelde zich slecht in tijden en streken van welvaart.

Het zou veel te simpel en te betweterig zijn om de drie nu als een ouderwetse verrekijker in elkaar te willen schuiven. Als daarstraks werd opgemerkt dat men gaande van de vrijheid naar de broederschap via de gelijkheid opklimt van (rechts)verplichting naar (zedelijke) roeping en vermaning, dan betekent dat ook niet dat ze alle drie evengoed als plicht en

als vermaning moeten en mogen worden uitgelegd. Vrijheid, gelijkheid en broederschap zijn niet hetzelfde. Het zijn elementen, aspecten van de omgang met elkaar – ieder met eigen nadruk en strekking. Het gaat er maar om hen, zo goed en zo slecht als we kunnen, met elkaar te verzoenen en daarbij hebben we niet te gauw over elkaar te oordelen of te heersen, elkaar te regelen en te ordenen. De drie zeggen alle iets over rechten en vrijheden; zij vormen elkaars grens en definitie. De samenleving is geen ziekenfonds of onderlinge verzekeringsmaatschappij. Zo kan het soms in Nederland wel eens lijken, maar we hebben de informatie door media en anderen om duidelijk te maken dat het ook anders kan en is en dat wij zeer bevoorrecht zijn als het soms zo lijkt. Bedenk echter: de broederschap zegt ons nu eenmaal niet hoe het is doch hoe het hóórt. Die twee gezichtspunten (perspectieven) vallen zeker niet samen. Vaak lijkt het alsof ze haaks op elkaar staan. Er valt met de roep om vrijheid, gelijkheid en broederschap pas te leven als daarin niet de afkondiging wordt gehoord van een nieuwe orde van zijn, maar een boodschap hoe het zou horen te wezen. Zo is het toch: omdat het zo hóórt!

Zijn de ideeën der revolutie aanvaardbaar? Tot op zekere hoogte en met allerlei reserves. Zij zijn, althans de wijze waarop ze worden voorgesteld en ingeroepen, op grote tegenstand, zeg maar op afkeer gestuit. Men behoeft maar aan Groen van Prinsterer met zijn 'Tegen de revolutie het Evangelie' of aan paus Pius IX met zijn vermaning tegen het liberalisme te herinneren, om te doen beseffen dat die uitdagende ideeën bij de kerk slecht gevallen zijn. Daar was men gewoon om mens en wereld op een heel andere manier te zien dan bij de revolutie die het verlichte Ik als uitgangspunt nam. De golf van pretenties over het menselijk vermogen om te weten en te willen. De verkondiging van de volkssoevereiniteit en van de heerschappij van

de (volks)wil die over Europa sloeg, stuitte op het antwoord: maar we weten toch wel beter; in zulk weten en willen geloven we niet – het is ánders, zo hebben we geleerd en ondervonden, daarvan brengt U ons niet zomaar af. Dat verschil is uitgegroeid tot een tegenstelling die door de wederzijdse hardnekkigheid en onbuigzaamheid tot een antithese werd van beginselen en levensbeschouwingen, waarbij ieder naarmate hij meer doordrongen raakte van het ongelijk van de ander, als in de weeromstuit sterker vasthield aan het eigen gelijk. Het schijnbaar vredig en open landschap raakte ontsierd door vestingwerken, omdat ieder op overval en plundering bedacht raakte. Het klimaat verslechterde en het eind was dat nieuwe generaties de vestingwerken en bunkers of wel als een sta-in-de-weg beschouwden en ze wilden opruimen of wel als een eerbiedwaardig en beschermenswaardig monument dat gekoesterd moet worden als een erfenis, die de horizon vertrouwd en herkenbaar maakt.

In deze tijd concentreert de aandacht zich op andere problemen zoals dat van het milieu, de leefbaarheid van het land. Ook daarbij worden de verschillen tot tegenstellingen. Men wordt onverdraagzaam en fanatiek omdat men zich zo machteloos voelt met zijn gelijk. Op die manier zitten wij, vergeleken met een vorige tijd, een verdieping lager: het gaat om het 'welzijn' in de schepping, om de ecologie van mens en wereld, maar het niveau is anders, voor de één hoger, voor de ander lager. De bekommelingen om het milieu (of over de apartheid) drijven ook nu mensen tot revolutie en terrorisme teneinde ieder wakker te schudden. Past tegenover zulke felheid niet iets meer bescheidenheid en besef van eigen onvermogen, een erkenning dat het menselijk weten en willen zijn grenzen heeft?

De ideeën der revolutie hebben ons zeker iets te zeggen. Niet maar omdat ze zo wáár zouden wezen, maar omdat ze schokken, de zaken weer in beweging

brenge en ons dwingen te overleggen of alles wel zo is als men tot nog toe meende. Die ideeën leren dat ons vooruitzien en voorspellen maar van korte duur kan wezen; de Hemel beware ons voor mensen, bewegingen en overheden die menen alles te kunnen overzien en ons daarom gelukkig menen te kunnen en moeten maken. Besliste en opgewonden mensen kunnen grote ongelukken bewerken.

Doch dat betekent niet dat wij zonder opwinding zouden kunnen. Om met elkaar toch om te kunnen gaan moeten wij vooral de broederschap niet vergeten en leren ons over, voor en met elkaar te buigen.

